

ЫСЫК КӨЛ МАМЛЕКЕТТИК КОРУГУ

Макалада Ысык-Көл Мамлекеттик коругунун жалпы өзгөчөлүгүнө, климатына, жаратылышына, өсүмдүктөр, жаныбарлар дүйнөсү тууралуу маалыматтар берилген.

Күнгөй, Тескей Ала-Тоолорунун ойдунунда чалкып жаткан Ысык-Көл Кыргызстандын кооздугу, бермети. Аны көркүнө чыгарган Ала-Тоолордун аккар баскан чокулары. Ысык-Көл 6 миң кв.км. чыгыштан батышты карай созулган аймакты түзөт. Көлдүн узундугу 182 км. болсо, туурасы – 60 км. Терендиги орточо эсеп менен 279 метрден 700 метрге чейин. Көлдүн суусу туздуу келет. Деңиз деңгээлинен 1609 метр бийиктикте жайгашкан. Ысык-Көлгө 60 ка жакын чоң жана майда суулар куюп, денгээлин сактайт. Тоодон агып түшкөн мөлтүр тунук кашка суулардын көлгө кошулушунун чоң мааниси бар. Балыктар көбөйүү убагында агын суулардын башын көздөй өрдөшүп, көлдөн чыгып барышып уруктарын ташташат. Икралардан пайда болгон майда балыктар көлгө кирип жашай башташат. Агымы чоңураак суулардан: Жыргалаң, Түп, Жети-Өгүз, Тоң, Ак-Сай, Ак-Суу ж.б. майда суулар тынымсыз агат. Кышкысын тоңбойт.

Жан-жаныбарлардын жашоосуна жайлуу, жагымдуу шарттары жетиштүү болгондуктан, кышкысын бир канча миндеген өрдөктөрдүн көп түрлөрү, жапайы каздар, ак-куулар кышташат. Ошондой эле саз канаттууларынын эс алуучу, ыңгайлуу жайыттары, балык-тардын көп түрлөрү кездешет.

Ысык-Көлдүн жагымдуу шарттарын эске алуу менен Кыргыз Өкмөтү тарабынан 1948-жылы 28-декабрда «Ысык-Көл Мамлекеттик аңчылык коругу» түзүлүп, көл үстүндөгү жана 2 км. көл жээгиндеги жашаган жан-жаныбарларга аңчылык кылууга тыюу салынган. Он жылдан кийин 1958-жылы «Ысык-Көл Мамлекеттик аңчылык коругу» жаңыланып, өзүнчө **«Ысык-Көл Мамлекеттик коругу»** деп аталып атайын штаттар берилип егерлер (корукчулар) иштей башташкан.

Илимий кызматкерлер жан-жаны-барларга, өсүмдүктөр дүйнөсүнө изил-дөө иштерин жүргүзүп келишет. Коруктун негизги максаты: Ысык-Көлдө жана анын жээгинде жашаган жан-жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн бардык пайдалуу түрлөрүн аман сактоо, жана алардын көбөйүшүнө карата иш чараларды жүргүзүү. Көптөгөн жаны-барлар, пайдалуу өсүмдүктөр түрлөрү-нүн саны азайып кеткендиги баарыбызга белгилүү. Себеби адам баласы аларды чочутуп, кубалап жатышат, улам жаңы аймактарды өздөштүрүүдө, ошондой эле браконьерлердин аңчылык кылуусу. Жай мезгилинде көлгө түшкөндөр, көл жээгин тамак-аш калдыктары, пласт-масса бөтөлкөлөрү, кагаздар, пакеттер ж.б. булгап, машиналары менен тебелеп абдан чоң зыян келтирүүдө.

Улам жыл өткөн сайын, жашоонун оор болушу, калктын санынын көбөйүшү жандуу жаратылышка терс таасирин тийгизүүдө. Балыктарга тор коюп кармагандардын саны көбөйдү, себеби Чолпон-Атадан Балыкчы шаары-на чейин кургатылып, ышталган балыктарды дайыма жогорку баада сатып жандарын багып келишет.

Ысык-Көл Мамлекеттик коругунун кызматкерлери, егерлердин күчү менен жылына көптөгөн законду бузган бүлдүргүчтөрдү кармашып айыптарды өндүрүшөт. Ошондой эле канаттууларды аткан мылтыктар, балык кармаган торлор алынат. Атайын машина менен көлдү айланып бүлдүргүчтөрдү кармоо иштери жүргүзүлүүдө. Үзгүлтүксүз иштер жүргүзүлсө деле балыкка көз арткандар, тал-терек кыйгандар, жерлер-ге малдарын жайгандар токтоло элек, эң негизги себеби элдин жашоо шартынын, жалпы экономиканын начардыгы.

Көл жээгиндеги аймактарга мурунта-дан бери санаториялар, пансионаттар, эс алуучу үйлөр, туристтик базалар көп салынып коруктун эрежелери толук сакталбайт. Жылдан жылга эс алуучу адамдардын саны абдан көбөйүүдө.

Көлдүн климаты мелүүн континенталдуу, жандуу организмдерге абдан жагымдуу. Көл өрөөнүнүн көкүрөгү менен аягынын климаты бири-бирине окшобогондой айырмачылыгы абдан чоң. Көлдүн эки тарабы бири-бирине карама-каршы өзгөчөлүктө. Күн чыгыш жагы тоолуу келип жай, жаз, күз мезгилдеринде жаан чачындар көп жаайт, кышкысын кар калың жаайт. Санташтан соккон катуу, суук шамал, көлдө чоң толкундарды пайда кылып, жан-жаныбарлардын жашоосуна терс таасирин тийгизет. Ал эми көлдүн батыш тарабында Балыкчы шаарынын айланасында жайдын кургак ысыгы, кышкысын ызгардуу кургак суук, Боом капчыгайынан чыккан шамал менен коштолот. Кышкысын кар көп жаабагандыктан жер кара болуп жаныбарлардын жашоосуна, малдардын тоюттанышына жагымдуу шарт түзүлбөйт. Кыштоочу көл үстүндөгү канаттуулар көл жээгиндеги витаминге бай балыр өсүмдүктөрү, майда-барат курт-кумурскалар менен тамактанышат. Кээ бир күндөрү Боомдон катуу шамал тынымсыз урганда көл үстүндө толкундар бири-бирине урунушуп, ак көбүгүн алыска чачып күүлдөгөн үндөр угулат. Климатка жараша таштак келген жарым чөлдүү кургак талааларда сууну көп талап кылбаган өсүмдүктөр өсүшөт. Көпчүлүк жерлерин чекенделер басса, айрым жерлерин балык көз, шыбактар ж.б. өлөң чөптөрдү нымдуу жерлерден учуратууга болот. Кум аралаш, таштуу талааларда чийлер жана чөптүү өсүмдүктөр кездешет. Таш аралаш кумдуу, топурактуу жерлерге өрүк менен абрикостор, алма, алмурут жакшы өсүшүп мол түшүм беришет.

Кыш мезгилинде ар кайсы жерде өскөн чычырканактардын мөмөсү менен тамактанган кыргоолдорду көрүүгө болот. Чычырканак абдан витаминге бай өсүмдүк. Курамында: алма, лимон кислотасы, С витамини, каротин ж.б. минералдык элементтер кездешет.

Чычырканак башка жемиштүүлөрдөн абдан төмөнкү сууктукта тоңбогондугу менен айырмаланат. Жемиши жетилип бышкандан кийин дагы, күбүлүп түшпөй кышты кыштай кыргоолдордун мол тамагын түзөт. Анын дарычылык касиети илгертеден бери адам баласына белгилүү. Азыркы кезде анын мөмөсүнүн пайдалуулугу толугу менен аныкталып, организмди чыңдоочу каражат катары, жана көптөгөн ооруларга каршы пайдаланылат. Эл ичинде андан варенье, компот, майын жасашып пайдаланышат. Ал эми чычырканактын бутактары менен тамырларын кайнатып, койлордун кыргын тийгендей оорусу «ак булчун» деген дартын дарылоодо пайдаланышат. Аны менен дарылаганда оорулуу койлордун 50% айыгып, өлүмү токтолгондугу белгилүү. Жалпысынан чычырканак өсүмдүгү тамырынан баштап, мөмөсүнө чейин дары экендиги медицинада аныкталган.

Бирок мындай баалуу өсүмдүктү жырткыч адам баласы отундукка кыйып, бутактарын кыйышып мөмөлөрүн чогултушуп, түбү менен чаап келишип огороддорун, жерлерин тосушуп, малдарын жайышып санын жылдан жылга абдан азайтууда. Ошондуктан азыркы мезгилде чычырканактуу токойлордун жыштыгын сактап калууга, анда жашаган жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн санын көбөйтүүгө көңүл бурулуп жатат. Ысык-Көлдүн айланасындагы токойлорго көзөмөлдүк күчөгөн. Чычырканактарды көбөйтүү максатында «Кызыл китепке» катталды. Ал бат көбөйүүчү бадал өсүмдүгү, климат, жер тандабай нымдуу, таштуу жерлерге өсө беришет. Демек чычырканактар Кыргыз-стандын жаратылышынын байлыгынын бири, аларды сактоо ар бир адамдын милдети.

Ысык-Көл Мамлекеттик коругунун аймагында көптөгөн жаныбарлардын түрлөрү кездешет: 29 ашык балык-тардын түрлөрү, жерде - сууда жашоочулардын - 2 түрү, канаттуулардын - 280 түрү, боору менен сойлоп жүрүүчүлөрдүн - 2 түрү, сүт эмичүүлөрдүн - 40 түрү. Жагымсыз антропогендүү таасирлердин негизинде, көбүнчө түрлөр жоголуп кетүү коркунучун туудургандыктан Кызыл китепке киргизилген. Ысык-Көл коругунун жаныбарлар дүйнөсү эндемикалык байлыгы менен өзгөчөлөнөт жана балык аң улоочуулук туризмдин өнүгүшүнө бардык шарттар

түзүлгөн.

Коруктун негизги максаты канат-тууларга жагымдуу шарттарды түзүү, жаныбарларды браконьерлерден сактоо. Кыштоочу, башка өлкөлөрдөн учуп келген канаттуулардын саны 50-60 миңге жетет.

Корукта биотехникалык иш чаралар жүргүзүлөт. М: кышкысын кар калың жааганда кыргоолдорго, чар аралаш жем чачылат; жазында сууда сүзүүчү жана саз канаттууларына жасалма уялар салынат; жолдорго жаныбарларды коргоо боюнча сөздөр илинет. Корукта илимий кызматкерлер эмгектенишет, алар канаттуулардын көл үстүндө, жээгиндеги күзгү жана кышкы жашоолоруна изилдөөлөрдү жүргүзүшөт. Алар Кыргыз илимдер академия-сынын орнитологдору менен кызмат-ташышат.

Ысык-Көл Мамлекеттик коругу бардык жандуу организмдердин (фауна жана флоранын) жаратылыш комплекси болуп эсептелинет. Бийиктиги боюнча чоң тилкелениши, рельефинин татаал-дыгы, деңиз деңгээлинен бийик жайга-шышы ж.б. экологиялык факторлор өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү-нүн ар түрдүүлүгүнө алып келген. Өсүмдүктөрдүн 1500 жакын түрү кездешип, 50 жакын өсүмдүктөрдүн коомдоштугун түзүшөт. Ысык-Көл ойдуңунда көптөгөн дары өсүмдүктөр өсөт, м: бака жалбырак, өгөй эне - өз эне, ит мурун, бөрү карагат, ысык-көл тамыры, сары чай чөп, көк чай чөп, чекенде, миң дубана ж.б. Бирок өсүмдүктөр дүйнөсү жылдан жылга абдан чоң антропогендүү таасирге дуушар болушуп, өзгөчө дары өсүмдүк-төрдүн саны азайууда.

Ысык-Көлдө жаратылыш музейи бар, анда сүт эмүүчү айбанаттардын, канаттуулардын ж. б. жаныбарлардын көпчүлүк түрлөрү өзүндөй түспөлдө катырылып сакталып келет. Аларды журналга катташып, кайсыл жерден кармалгандыгы, ким кармагандыгы ж.б. маалыматтары толугу менен жазылат. Музейге барган адамдарда жаратылышка кызыгуу сезимдери пайда болуп жаратылышты коргоо тууралуу таалим-тарбия алышат. Музей башчысы ар бир барган адамдарга, окуучуларга оозеки түрүндө лекция окуйт. Музейде ошондой эле дары дармек өсүмдүктөрдүн гербарийлери бар. Музейдин алдында көптөгөн максаттары бар, башкача айтканда, жаңы материалдар менен байытуу, илимий экспонаттарды толук-тоо жана музейди кеңейтүү.

Азыркы тапта Ысык-Көл Мамлекеттик коругу Эл аралык ЮНЕСКОнун тизмесине катталган.

Ысык-Көл дүйнөдөгү кооз көлдөрдүн бири, кышкысын тоңбой жылуу болуп тургандыгы менен башка көлдөрдөн айырмаланат. Ысык-Көл өзүнүн ландшафты, фаунасы, флорасы, тарыхы, элдин маданияты менен өзгөчө туристтик комплекс болуп эсептелинет. Туризмдин өнүгүшүндө климат эң негизги аныктоочу фактор болуп эсептелинет. Тоолуу жана деңиз климатынын айкалышы региондун рекреациялык таанымалдыгын жогору-латат. Ысык-Көл көлү климаты, жаратылышы дайыма туристтерди өзүнө тартат. Туризмдин эң массалык формасы бул советтик доордон бери сакталып келген пансионаттар, м: «Рахат», «Телтору», «Алтын кум», «Асыл таш» ж.б. Санаторийлер болсо - даарылоочу профилактикалык мекемелер, жаратылыш (климат, минералдык суулар, ылай), физиотерапевтик ыкмалар менен дем алуу жолдорун (өнөкөт бронхит, астма, пневмония), жүрөк кан тамыр системасын, таяныч кыймыл аппаратын, гинекологиялык ооруларды, нерв системасынын ооруларын, тери ооруларын даарылашат. Даарылоо процедураларын массаждын ар кандай түрлөрү, мануалдуу терапия, ийне рефлексстүү терапия ж.б. Эң таанымал санаторийлер «Көгүлтүр Ысык-Көл», «Чолпон-Ата», «Кыргызское взморье», «Казахстан» менен коштолот. Балдар эс алуучу жайлар дагы бар, алар «Барчын», «Радуга», «Бригантина» ж.б.

Акыркы жылдары көл жээгинде жаңы комфортабелдүү отелдер пайда болгон, алар «Аврора»,

«Королевский пляж», «Старый замок», «ЦТ Алматы».

Мамлекетибиздин баалуу зр байлы-гын, башача айтканда, Ысык-Көлүбүздү сактап калуу ар бирибиздин парзыбыз.

Адабияттар

1. Биологические ресурсы Кыргыз-стана. –Бишкек, 2005.
2. Труды заповедников Кыргызстана. –Бишкек, 2005.
3. Ганн П.А. Леса Киргизии, 1970.
4. Алтымышев А. Природные лечеб-ные средства. –Ф., 1990.